Socio-legal dimensions of ‘live-In relationship’ in India

Dr. Swarupa N. Dholam *

Abstract :

The article deals with the socio-legal Dimensions of Live-In relationship in India. Live-In Relationship has been one of the most controversial legal topic in the instant past. The aspects of Live-in relationship was not very clear in India until the Hon’ble Supreme Court gave its landmark judgment in **D Veluswamy Vs D Patchaiammal on 21st October, 2010 about 'relationship in nature of marriage' under Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.** *The whole notion of live in relationship is not as simple as it appears, but is multi-dimensional bringing along with it many issues and complications.*

In India there exists only one kind of relationship between an unrelated couple of a male and female. The said social union is termed as “Marriage”, which is more of a sacrament and a divine concept and is practiced as a ritual since ages. But for number of reasons this concept is loosing its divineness. Love can not be the only reason to marry, sometimes marriages are forced on couples. Therefore a live in relationship introduced in society as a substitute for marriage. But nowdays it is no more substitue, it is having its own stand in society and in law of the country.

भारतातील सहजीवन नातेसंबंधाचा सामाजिक व कायदेशीर दृष्टीकोन

डॉ. स्वरूपा ना. ढोलम *

गोषवारा –

प्रस्तुतचा लेख हा भारतातील सहजीवन नातेसंबधाचा सामाजिक व कायदेशीर दृष्टीकोन याबाबत आहे. मागील काही कालावधीमध्ये सहजीवन नातेसंबध हा कायदेशीर स्तरावर वादग्रस्त मुद्‌दा ठरला होता. मा. सर्वोच्च न्यायालयातर्फे डि वेलुस्वामी विरूध्द डि पत्चैम्मल मध्ये दिनांक २१/१०/२०१० रोजी कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५ मधील विवाह स्वरूपातील नातेसंबंध या संज्ञेविषयी मार्गदर्शक तत्वे देण्यात आली. तोपर्यंत सहजीवन नातेसंबधा विषयीचा न्यायीक दृष्टीकोन हा भारतामध्ये सुस्पष्ट नव्हता. सहजीवन नातेसंबध ही संकल्पना जशी प्रतीत होते, तशी ती स्पष्ट नाही. ही वैविध्यपुर्ण संकल्पना स्वत: समवेत बरेच मुद्‌दे व गुतांगुत समाजात घेवून येत आहे.

भारतामध्ये कोणतेही नातेसंबंध नसलेल्या स्त्री व पुरूषामध्ये केवळ एकाच प्रकारचे नाते निर्माण होवू शकते. सामाजिकरित्या एकत्र येणा—या पद्धतीला ‘विवाह’ असे म्हणतात. विवाह हा एक धार्मिक विधी व पवित्र प्रकार समजला जातो, परंतु, विविध कारणांमुळे याची पवित्रता धोक्यात येत आहे. विवाह करण्याकरीता प्रेम असणं हे एकमेव कारण नाही, बहुतांशी जोडप्यांवर विवाह लादले जातात. यामुळे सहजीवन नातेसंबधासारख्या संकल्पना समाजात विवाहाला पर्याय म्हणून निर्माण झाल्या आहेत. परंतु आजकाल सहजीवन नातेसंबध हे पर्याय म्हणून राहिलेले नाहीत. हे नातेसंबंध समाजात आणि कायद्यात स्वत:चे वेगळे स्थान मिळवित आहेत.

Concept of Live in relationship :

The definition and ambit of live in relationship is not clear.

The 'live-in-relationship' is a living arrangement in which an un-married couple lives together in a long-term relationship that resembles a marriage.

Couple present themselves as spouse to the world.

'Live in relationship' means those relationship where there is no marriage between the parties, in the sense of solemnization of a marriage under any law. Yet the parties live as couple, represent to the world that they are a couple and there is stability and continuity in the relationship. Such a relationship is also known as a 'common law marriage'.

Common law marriage, sometimes called '*sui juris* marriage' (of one's own laws), informal marriage or marriage by habit and repute, is a form of interpersonal status that is legally recognized in limited jurisdiction as a marriage, even though no legally recognized marriage ceremony is performed or civil marriage contract is entered into or the marriage registered in a civil registry. A common law marriage is legally binding in some common law jurisdiction but has no legal consequence in others.[1]

A common law marriage, sometimes

<u>'सहजीवन नातेसंबध' संकल्पना</u> :

सहजीवन नातेसंबध या संकल्पनेची व्याख्या व व्याप्ती सुस्पष्ट नाही.

सहजीवन नातेसंबध म्हणजे जगण्यासाठी केलेली व्यवस्था की ज्या नातेसंबंधामध्ये अविवाहीत जोडपी एकत्र येतात आणि विवाह झाल्या प्रमाणे ब—याच कालावधीकरीता एकत्र राहतात.

अशा नातेसंबंधातील जोडपे स्वत:ला समाजासमोर विवाहीत जोडप्याप्रमाणे भासवतात.

विवाहातील धार्मीक विधी संपन्न न होता, विवाहातील नात्याप्रमाणे दोन व्यक्ती एकत्र राहतात, अशा प्रकारे एकत्र राहण्यास 'सहजीवन नातेसंबंध' म्हणतात. अशा जोडप्यामध्ये स्थैर्य, सातत्य आहे; असे ते समाजासमोर प्रदर्शित करतात, अशा नातेसंबंधाला 'कॉमन लॉ मॅरेज' असेही संबोधले जाते.

'कॉमन लॉ मॅरेज' याला काहीवेळेस *sui juris* मॅरेज (स्वत:च्या खाजगी कायदयाने चालणारा विवाह), अनौपचारीक विवाह, सवयीमुळे व लौकीकामुळे अस्तित्वात असलेला विवाह असेही ओळखले जाते. कायदेशिररीत्या मान्य असलेले कोणतेही विवाहविधी न करता, कोणताही समाजमान्य विवाह न करता असे नातेसंबंध समाजात दखलपात्र ठरतात. कॉमन लॉ मॅरेज हे काही देशांमध्ये कायदेशिररित्या ग्राहय मानले आहे, परंतू काही इतर देशांमध्ये अशा नातेसंबंधाना कोणताही कायदेशिर आधार मिळत नाही [१].

यामुळे कॉमन लॉ मॅरेजला *defacto marriage* (प्रत्यक्षात आहे, परंतु कायदयाच्या कक्षेत/नजरेत अस्तित्वात

called '*de facto* marriage' (in practice but not necessarily ordained by law).

Law and society are not alien to each other. They are the two faces of the same coin. One needs the other. Changes in society demand that law should move with the time. When this concept rooted in Indian society, then it urges for its meaning in the eyes of law. Hence the various High Courts of the country and the Hon'ble Supreme Court in a number of decisions tried to explain the concept of live in relationship. Laws are in the form of court verdicts which varies from case to case, therefore concept is also explained on the basis of various social problems before the court.

The Privy Council in *A Dinohamy v. W L Blahamy* [2] laid down the principle that "Where a man and a woman are proved to have lived together as a man and wife, the law will presume, unless the contrary be clearly proved, that they were living together in consequence of a valid marriage and not in a state of concubinage". Furthermore the Supreme Court granted legality and validity to a marriage in which the couple cohabited together for a period of 50 years. The Supreme Court held that in such a case marriage is presumed due to a long cohabitation. The same principle was reiterated in the case of *Mohabhat Ali v. Mohammad Ibrahim Khan* [3]

'Live in relationship' is an extra legal

नाही) असेही म्हटले जाते.

समाज आणि कायदा एकमेकांपासून भिन्न नाहीत. एकाच नाण्याच्या या दोन बाजू आहेत. एकास दुस—याची गरज आहे. समाजात निर्माण झालेले बदल कायदयातही बदल होण्याची अपेक्षा करतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत अशी नवीन नातेसंबंधाची संकल्पना रूजू होत असताना या संकल्पनेचा अर्थ अस्तित्वात असलेल्या कायदयामधून प्राप्त होणे आवश्यक ठरते. आपल्या देशातील विविध उच्च न्यायालये व मा. सर्वोच्च न्यायालयाने विविध न्यायनिर्णयातून सहजीवन नातेसंबधासारखे नातेसंबंध स्पष्ट केलेले आहेत.न्यायनिर्णय हे न्यायालयासमक्ष येणा—या परिस्थितीवर अवलंबुन असतात, त्यामुळे या नातेसंबंधाविषयी विचार स्पष्ट करताना न्यायालयांनी त्यांचे समक्ष असलेल्या सामाजिक प्रश्नांवर प्रतिक्रिया दिलेली आहे.

प्रिव्ही काऊन्सिलने ए. डिनोहामी विरूध्द डब्ल्यु.एल.ब्लाहामी[२] या खटल्यामध्ये असे मार्गदर्शक तत्व दिले आहे की, एखादी स्त्री व पुरूष एखादया नात्यामध्ये पती—पत्नी प्रमाणे राहत आहेत. या नातेसंबंधाविरोधात कोणतीही बाब सिद्ध झाली नाही, तर कायदा असे गृहीत धरतो की, त्या व्यक्ती कायदेशिर विवाहाप्रमाणे एकत्र राहत आहेत व ते कोणत्याही उपस्त्रीसंबंधातील (concubinage) स्थितीत नाही.

माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने ५० वर्षे एकत्र राहीलेल्या जोडप्याला विवाहाप्रमाणे कायदेशिरता वैधता मिळावी असेही मान्य केलेले आहे. बराच काळ एकत्र राहणा—या जोडप्याला विवाहाप्रमाणे पती—पत्नी म्हणून गृहीत धरण्यात यावे, असे देखिल सर्वोच्च

concept, which already secured its stand in society and it is initiated in law by way of various rulings passed by the superior courts. Some of them are discussed below;

Payal Sharma v. Superintendent, Nari Niketan, and others [4] Justice M Katju and Justice R.B. Mishra stated, "In our opinion, a man and a woman, even without getting married, can live together if they wish to. This may be regarded as immoral by society, but is not illegal. There is a difference between law and morality."

The Delhi High Court, in a case *Alok Kumar v. State* [5] observed that a live in relationship is a walk in and walk out relationship. Justice S.N. Dhingra noted, "There are no legal strings attached to this relationship nor does this relationship create any legal-bond between the partners". The court further added, "People who choose to have live-in relationship cannot complain of infidelity or immorality as live-in relationships are also known to have been between a married man and unmarried woman or vice-versa"

In the case of *S. Khushboo v. Kanniammal* [6] , the Supreme Court gave its landmark judgment and held that there was no law which prohibits Live-in relationship or pre-marital sex. The Supreme court further stated that Live-in relationship is permissible only in unmarried major persons of heterogeneous sex.

न्यायालयामार्फत ठरविण्यात आले. हे मार्गदर्शक तत्व मोहबत अली विरूध्द मोहम्मद इब्राहीम खान[३] या न्यायनिर्णयात पुनरूच्चारीत करण्यात आले.

सहजीवन नातेसंबध ही संकल्पना कायदयाच्या कक्षेबाहेरील संकल्पना आहे. या नातेसंबंधाने आपले स्थान समाजात मिळविले आहे आणि आता विविध न्यायनिर्णयाद्वारे ते कायदयामध्ये स्थान मिळवित आहे. अशा प्रकारचे काही न्यायनिर्णय खालील प्रमाणे आहेत.

पायल शर्मा विरूध्द अधिक्षक नारी निकेतन आणि इतर[४] या याचिकेत न्यायमुर्ती एस.काटजू आणि न्यायमुर्ती आर. बी. मिश्रा यांनी असे म्हटले आहे की, ''आमच्या मते, एखादी स्त्री व पुरूष त्यांची इच्छा असल्यास विवाह केल्याखेरीज एकत्र राहू शकतात. असे नाते हे समाजाच्या दृष्टीने अनैतिक असू शकते, परंतु ते बेकायदेशिर नाही. कायदा व नैतिकता यामध्ये फरक आहे''

दिल्ली उच्च न्यायालयाने अलोककुमार विरूध्द राज्य[५] या न्यायनिर्णयामध्ये असे मत व्यक्त केले की, सहजीवन नातेसंबध हे अशा प्रकारचे नातेसंबंध आहेत की, ज्यामध्ये तुम्ही कधीही येवू (Walk in) आणि जावू (Walk out) शकता. असे नातेसंबंध कधीही बनविता येतात व कधीही तोडले जावू शकतात. या न्यायनिर्णयात न्यायमुर्ती एस. एन. डिंग्रा यांनी असेही म्हटले आहे की, या नात्यांना बांधणारा कोणताही कायदेशिर धागा नाही. त्याचप्रमाणे अशा सहचा—यांमध्ये कोणतेही कायदेशिर बंधन निर्माण होत नाही. न्यायालयाने पुढे असेही नमुद केले की, ज्या व्यक्तींनी सहजीवन नातेसंबधामध्ये राहणे पसंत केलेले आहे,

Reasons behind live-in-relation :

Couples cohabit, rather than marry, for a variety of reasons.

- They may want to test their compatibility before they commit to a legal union.
- They may want to maintain their single status for financial reasons.
- In some cases, such as those involving gay or lesbian couples, or individuals already married to another person, the law does not allow them to marry.
- In other cases, the partners may feel that marriage is unnecessary.
- Most of couples go for live-in relations because they hate to be divorced.
- Existed marriage is unsuccessful or legal and social difficulties arose in separation.
- Marriage may not be supported or not allowed by family due to interreligion, age difference etc.
- Sometimes they scared from responsibilities arose as a married partner, thereafter as a parents.
- Couple gives priority to the career rather than marriage. Therefore

अशा व्यक्ती कोणत्याही अनिष्ठतेची अथवा अनैतिकतेची तक्रार करू शकत नाही. कारण असे नातेसंबंध विवाहीत पुरूष व अविवाहीत स्त्रीमध्ये अथवा उलटपक्षी देखिल निर्माण होवू शकतात.

एस. खुशबु विरूध्द कान्निआम्मल[६] या याचिकेमध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने या संकल्पनेविषयी महत्वाचा न्यायनिर्णय दिलेला आहे. सहजीवन नातेसंबंध अथवा विवाहपुर्व शारीरीक संबंध यांना कोणत्याही कायदयाद्वारे बंदी नाही. परंतू असे नातेसंबंध अविवाहीत व विरूध्दलिंगी व्यक्तींमध्ये निर्माण झाले तरच त्यांना परवानगी देण्यात येईल.

<u>सहजीवन नातेसंबंधामागील कारणे</u>

एखादे जोडपे लग्न करण्यापेक्षा, एकत्र राहणे विविध कारणांमुळे पसंत करते.

१) विवाहासारख्या कायदेशिर बंधनात अडकण्यापुर्वी त्यांना स्वत:चा अनुरूपपणा पडताळून पाहायचा असतो.

२) आर्थिक नियोजनासाठी एकटे असण्याची स्थिती त्यांना महत्वाची वाटते.

३) काही जोडपी समलिंगी नात्यांमध्ये गुंतल्यानंतर,विरूध्दलिंगी व्यक्तींशी विवाह करतात. कारण समलींगी नाते हे बेकायदेशिर आहे. मग अशी विवाहबाहय समलिंगी जोडी सहजीवन नातेसंबधाद्वारे पुन्हा एकत्र येतात.

४) विवाह अनावश्यक आहे असे साथीदारास वाटते.

५) काही जणांना घटस्फोटाची, त्याच्या ठपक्याची, त्यांच्या परिणामांची

live-in-relationship is best option for them where there is no commitment and no time for partner.

- To escape the loneliness in their lives senior citizens have started preferring live in relationships.

A group of senior citizens under the banner of 'Jyeshtha Nagrik Live-In Relationship Mandal' Nagpur, led by a former banker Arvind Godbole has formed an organisation for helping those seeking a partner at the fag end of their lives.[7] Vina Mulya Amulya Seva (VMAS) Ahemedabad, the charitable trust which had organised this 'Senior Citizen Live-in Relationship Samellan', seven couples who met at this alliance meet have decided to enter into a live-in relationship.[8]

The concept had created a buzz in the social and media circles for the openness with which various aspects of taking up a live in partner by those who are alone in their twilight years. This initiative is to reduce the loneliness and the neglect and isolation that many such single senior citizens face in the evening of their lives. This is a welcome move by the seniors.

Marriage versus Live in relationship

Today’s India is changing at a pace that was socially unimaginable. Issue like ‘live-in relationship’ that was taken up by the western society are gradually

भिती वाटते.

६) अस्तित्वात असलेले लग्न अयशस्वी ठरते अथवा कायदेशिर किंवा सामाजिक दृष्टया विभक्त होण्यामध्ये अडथळे निर्माण झालेले असतात.

७) दोघांच्या वयामधील अंतरामुळे अथवा आंतरधर्मीय कारणांमुळे कुटुंबामध्ये विवाह मान्य नसतो.

८) विवाहातील जोडीदार अथवा त्यानंतर पालक बनल्यामुळे निर्माण होणा—या जबाबदा—यांपासून घाबरणा—या व्यक्ती अशा प्रकारच्या नातेसंबंधांना प्राधान्य देतात.

९) काही जोडपी विवाहापेक्षा करीअरला प्राधान्य देतात. त्यामुळे जिथे वेळ दयावा लागत नाही आणि बांधीलकीही नाही असे सहजीवन नातेसंबध हा त्यांच्यासाठी चांगला पर्याय बनतो.

१०)जिवनात आलेल्या एकटेपणा टाळण्याकरीता जेष्ठ नागरीक सहजीवन नातेसंबंधांना प्राधान्य देत आहेत.

जेष्ठ नागरी लिव्ह—इन रीलेशनशीप मंडळ, नागपूर ही संस्था निवृत्त बॅंक कर्मचारी श्री. अरविंद गोडबोले यांनी जेष्ठ नागरिकांकरीता स्थापन केली. आयुष्याच्या सरत्या काळात ज्यांना साथीदाराची गरज आहे अशा जेष्ठ नागरिकांना सदर संस्था साथीदार शोधण्यास मदत करते.[७] विना मूल्य अमूल्य सेवा, अहमदाबाद या धर्मादायी संस्थेने ‘जेष्ठ नागरीकांचे लिव्ह—इन रीलेशनशीप संमेलन’ भरवले होते. त्यामध्ये आलेल्या सात जोडप्यांनी

percolating into our social norms. Marriage is just another commitment. If people are shying away from marriages – one reason could be that people are scared of commitments that grow from marriage and are worried. Every relationship has its own advantages and disadvantages.

The law and society were traditionally biased in favour of marriage. Public policy supports marriage as necessary to the stability of the family; the basic societal unit. To preserve and encourage marriage, the law reserves many rights and privileges to married persons. Cohabitation carries none of those rights and privileges. It can be said that cohabitation has all the headaches of marriage without any of its benefits.

Act of Live-in relationship is understood to be without mutual statutory obligations towards each other. Both parties enter into such relationship with full understanding of the situation. Hence awarding maintenance or recognising rights out of such relation will be equating them with husband and wife. Further long cohabitation leads to presumption of valid marriage which must not be extended to live-in-relation. These couples face some of the same legal issues as married couples, as well as some issues that their married friends never acquainted. Both parties who dare to enter into such relations are all educated class and can not complain

सहजीवन नातेसंबंधाचा पर्याय निवडला.[८]

<u>विवाह विरूध्द सहजीवन नातेसंबध</u> :

आजचा भारत देश सर्वांगाने अगदी सामाजिक दृष्टीकोनाने देखील बदलत आहे, सहजीवन नातेसंबधांसारखी विदेशामध्ये रूजलेली संकल्पना आज भारतीय समाजातही स्थान मिळवित आहे. विवाह म्हणजे एक बांधीलकी आहे. व्यक्ती विवाह करायला संकोचतात, त्याचे एक कारण असेही असू शकते की, त्या व्यक्ती विवाहापासून उद्‌भवणा—या बांधीलकीला घाबरतात अथवा त्याविषयी चिंता करतात. प्रत्येक नात्याचा काही फायदा व नुकसानही असते.

पौराणिक दृष्टीकोनानुसार कायदा व समाज हा विवाहाच्या पक्षात आहे. समाजातील नियम व कौटुंबिक स्थैर्य जपण्याकरीता विवाह महत्वाचा मानला जातो. विवाहासारख्या संकल्पनेला प्रोत्साहन देण्यासाठी कायदा विवाहीत व्यक्तीस हक्क व सुविधा प्राप्त करून देतो. केवळ एकत्र राहील्यामुळे हक्क व सुविधा प्राप्त होत नाहीत. एकत्र राहण्यामध्ये विवाहामुळे होणारे सर्व त्रास आहेत, त्याचवेळेस विवाहामुळे मिळणारे फायदे मात्र अशा नात्यांमध्ये मिळत नाही.

सहजीवन नातेसंबंध हे नातं असं आहे की, त्यामध्ये एकमेंकांच्या सहमतीने अथवा कायद्याने कोणतेच बंधन नाही. या नात्यांना निवडणा—या जोडप्यांना या नात्याचे कायदेशिर व सामाजिक स्वरूप माहीत असते. त्यामुळे अशा जोडप्यांना पोटगीचे किंवा इतर हक्क दिले गेले तर त्यांना पती—पत्नी या नात्याला समांतर आणल्या सारखे होईल. बराच काळ

or claim any rights on each other's property.

It threatens the notion of husband and wife and the cognition of marriage that enjoys high level of sanctity when it comes to India. It also tends to crop up adultery, as there is no such proscription that live in partners should be unmarried. Thus, a person might be married and be lived with someone else under the garb of live in relationship.

If the rights of a wife and a live-in partner become equivalent it would promote bigamy and it would arose a conflict between the interests of the wife and the live-in partner. This promotes bigamy, as the person who is getting into live in relationship might be already married. The position of the wife is disadvantageous in such situation. While the right of legally wedded wife remains at stake, the right of live in female partner too does not become secure.

For instance Payal Katara v. Superintendent, Nari Niketan Kandri Vihar Agra and Others[9], here Rajendra Prasad, the person with whom plaintiff was living in was already married. While the court recognized the right of cohabitation of the plaintiff, what about the right of the wife of the person with whom plaintiff was cohabiting. The question that seeks an answer with the elevation of live in relationship is what will be the status of wife, if a person who is in live in relationship is already

एकत्र राहीलेल्या जोडप्यांचा वैध विवाह झाला आहे असे गृहीत धरले, तरीही ते सहजीवन नातेसंबधामध्ये आहेत असे म्हणता येणार नाही. कायदयाच्या नजरेत वैध विवाह गृहीत धरणे आणि सहजीवन नातेसंबध या दोन संकल्पना वेगळया आहेत. अशा नाते संबंधातील जोडप्यांमधील काही कायदेशिर समस्या या विवाहीत जोडप्यांमध्येही आढळून येतात. विवाहित जोडप्यांना ज्या समस्यांना तोंड दयावे लागते, तशा काही समस्या अशा जोडप्यांच्या वाटयाला येत नाहीत. सहजीवन नातेसंबध एकत्र येणा—या व्यक्तींपैकी बहुतांशी जण सुशिक्षीत असतात, त्यामुळे ते एकमेकांविरोधात तक्रार करू शकत नाहीत किंवा एकमेकांच्या मिळकतीमध्ये हक्क सांगू शकत नाहीत.

भारताच्या बाबतीत म्हणायचे तर असे नातेसंबंध; विवाहासारख्या धार्मिक व पवित्र संकल्पनांच्या आणि पती—पत्नी या नात्याच्या विरोधात एक प्रकारची भिती आहे. व्यभिचारासारखे प्रकार देखिल अशा नातेसंबंधामुळे पसरू शकतात. कारण सहजीवन नातेसंबधामधल्या व्यक्ती अविवाहीतच असतील असे नाही. एखादी विवाहीत व्यक्ती सहजीवन नातेसंबधाच्या नावाखाली कोणत्याही अन्य व्यक्तीबरोबर राहू शकेल.

पत्नी व सहजीवन नातेसंबधामधली स्त्री यांचे अधिकार एकाच पातळीवर आले तर द्विभार्या पद्धतीस प्रोत्साहन मिळेल. त्याचप्रमाणे पत्नीचे हक्क आणि सहजीवन नातेसंबधामधल्या स्त्रीचे हक्क या दोघांमध्ये गुंतागुंत निर्माण होईल. विवाहीत पुरूष सहजीवन नातेसंबंधात गुंतुन द्विभार्यासारख्या प्रथेला प्रोत्साहन देतो. अशा परिस्थीतीत पत्नीच्या

married as law also seek to protect the right of live in partner under statutes like Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.

Even if rights of maintenance etc. are provided to the live in female partner, there is no guarantee that she can actually avail those rights. Marriage grants social recognition, but there is no proof of live in relationship; a person can easily deny the fact of live in relationship to evade liability. In sum and substance the rights of woman remains precarious.

The children born under such relationship, although are recognized under Hindu Marriage Act, 1955. However, it is submitted that the couples who tend to disobey the socially recognized social tenor cannot be supposed to be people of only one religion or to be the one professing Hinduism. In fact, many a time, because of family’s opposition to inter-religion and inter-racial marriage, couple prefers to get into live in relationship and hence forth circumventing family objection.

Such relationships are fragile and can be dissolved any moment, there is no obligation and bondage, legal position with respect to live in relationship does not portray a discernible image. The social status and sanction as enjoyed by Married Couples is not enjoyed by couples in a live-in relationship.

Conflict is a part and parcel of any

दर्जावर परीणाम होईल. कायदेशीर विवाहीत पत्नीच्या हक्कांना अशा नातेसंबंधामुळे बाधा पोहोचतेच. परंतु त्याच वेळेस सहजीवन नातेसंबंधामधल्या स्त्री जोडीदाराचे हक्कही सुरक्षित नसतात.

उदाहरणार्थ पायल कटरा विरूध्द अधिक्षक नारी निकेतन आणि इतर[१]. या खटल्यामध्ये याचिकाकर्ती ही राजेंद्र प्रसाद या विवाहीत व्यक्तीशी सहजीवन नातेसंबंधामध्ये राहत होती. यामध्ये त्यांचा एकत्र राहण्याचा हक्क न्यायालयाने विचारात घेतला. परंतू राजेंद्र प्रसादच्या पत्नीच्या हक्काविषयी काय? अशा सहजीवन नातेसंबंधाना प्रोत्साहन दिले तर पत्नीच्या हक्कांविषयी निर्माण झालेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागतील. कारण कौटुंबिक हिसांचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५ नुसार, एक प्रकारे सहजीवन नातेसंबधामधील स्त्रीच्या हक्कांचा विचार करण्यात आला आहे.

पोटगीचे हक्क सहजीवन नातेसंबंधातील स्त्रीस प्राप्त झाले तरीही त्यांचा वापर ती करेल असे खात्रीलायक नाही. सहजीवन नातेसंबंधातल्या जोडीदाराचा मृत्यू झाल्यास अथवा असे नातेसंबंध संपुष्टात आल्यास; अशा परिस्थितीमध्ये अन्य जोडीदारास कोणते हक्क प्राप्त होतील हा प्रश्न आहे. वारसा हक्काचा अथवा पोटगीचा कोणताही कायदा अशा जोडीदारांसाठी उपलब्ध नाही.

हिंदू विवाह कायदा १९५५ नुसार अशा नातेसंबंधातून जन्मलेल्या मुलांचे हक्क सुरक्षित आहेत. परंतु अशा नातेसंबंधाने एकत्र येणा—या व्यक्ती समाज व धर्म मानत नाहीत. त्यामुळे दोघ ाांपैकी एक हिंदू धर्माचे आचरण करत

relationship.

International scenario :

Live in relationship in various countries is either recognized as it exists or it's finding recognition via implied provisions of different statutes that protect property rights, housing rights. Many countries provide for live in relationship contracts in which partners can determine their legal rights. However, when it comes to the right of child born under such relationship, law of various countries excludes a uniform tenor of protecting their rights. Thereby, discouraging attempts of live-in relationships with legal sanction.

In United States of America exists the concept of 'Cohabitation Agreements' containing the explicit mention of rights and liabilities under such agreements. In USA the expression 'palimony' was coined which means grant of maintenance to a woman who has lived for a substantial period of time with a man without marrying him, and is then deserted by him. Palimony is a compound word made by 'pal' and 'alimony'. The first decision on palimony was the well known decision of the California Superior Court in *Marvin vs. Marvin* [10]. This case related to the famous film actor Lee Marvin, with whom a lady Michelle lived for many years without marrying him, and was then deserted by him and she claimed palimony. Subsequently in many decisions of the

नसेल तर त्यांना कायदयाच्या चौकटीत आणणे देखिल कठिण राहते. बहुतांशी सहजीवन नातेसंबंधामधल्या व्यक्ती आंतरधर्मीय – आंतरजातीय असतात व त्यांना त्यांच्या कुटुंबाचा विरोध असतो.

असे नातेसंबंध क्षणीक असतात व ते कोणत्याही वेळेस तुटण्याची भीती राहते. कारण यामध्ये बंधन, जबाबदारी, कायदा नसल्याकारणाने सहजीवन नातेसंबंध आदरयुक्त, प्रतिमा निर्माण करू शकत नाही. विवाहीत जोडीदारांना समाजात जे स्थान आहे, ते स्थान सहजीवन नातेसंबंधातल्या जोडीदारांना मिळत नाही.

वाद हा प्रत्येक नात्यातल्या अविभाज्य भाग आहे.

आंतरराष्ट्रीय चित्र :

बहुतांशी देशांमध्ये सहजीवन नातेसबंधांना त्यांच्या अस्तित्वानुसार मान्यता देण्यात आलेली आहे. या नात्यांना मिळकतीचे हक्क, घराचे हक्क अशा विविध हक्कांना कायद्यायातील काही तरतुदींनुसार दिलासा देण्यात आलेला आहे. काही देशांमध्ये सहजीवन नातेसंबंधात एकत्र येण्यापुर्वी जोडीदारांच्या हक्कांविषयी कायदेशीर करार करण्यात येतो. या नातेसंबंधात जन्मलेल्या मुलांना विविध देशांमध्ये विविध प्रकारे कायदयाचे संरक्षण मिळते. सर्वसामान्यपणे सहजीवन नातेसंबंधांना कायदयाच्या चौकटीत आणण्याकरीता सर्वत्र प्रयत्न झाले आहेत पण ते यशस्वी ठरलेले नाहीत.

अमेरीकेमध्ये 'सहवास करार'

Courts in USA, the concept of palimony has been considered and developed. The US Supreme Court has not given any decision on whether there is a legal right to palimony, but there are several decisions of the Courts in various States in USA. These Courts in USA have taken divergent views, some granting palimony, some denying it altogether, and some granting it on certain conditions. Hence in USA the law is still in a state of evolution on the right to palimony.

In *Taylor vs. Fields* [11] the facts were that the plaintiff Taylor had a relationship with a married man Leo. After Leo died Taylor sued his widow alleging breach of an implied agreement to take care of Taylor financially and she claimed maintenance from the estate of Leo. The Court of Appeals in California held that the relationship alleged by Taylor was nothing more than that of a married man and his mistress. It was held that the alleged contract rested on meretricious consideration and hence was invalid and unenforceable. The Court of Appeals relied on the fact that Taylor did not live together with Leo but only occasionally spent weekends with him. There was no sign of a stable and significant cohabitation between the two.

In <u>China</u> couples also sign a contract for live-in relationship. The child born through such relationships enjoys the same succession and inheritance rights as are enjoyed by children born through

(cohabitation agreement) ही संकल्पना अस्तित्वात आहे. या प्रकारच्या करारामध्ये जोडीदाराची कर्तव्ये व जबाबदारीविषयी स्पष्टपणे नमुद केलेले असते. अमेरीकेमध्ये पोटगीशी समर्पक 'पॅलीमनी' ही संकल्पना प्रचलित आहे. पॅलीमनी म्हणजे अशा स्त्रीला मिळणारी पोटगी की जी एखादया पुरूषाबरोबर विवाह न करता काही कालावधीकरीता एकत्र राहीलेली आहे आणि त्यानंतर त्या पुरूषाने तिचा त्याग केलेला आहे. पॅलीमनी संदर्भात पहिला न्यायनिर्णय कॅलिफोर्निआ सुपिरीअर कोर्टामार्फत मार्विन विरूध्द मार्विन[१०] या खटल्यात देण्यात आला. हा खटला प्रसिद्ध चित्रपट कलाकार ली मार्टीन व त्याच्या समवेत राहणा—या मिशेल यांच्याविषयी होता. मिशेल या मार्टीन समवेत विवाह न करता ब—याच कालावधीकरीता एकत्र राहीलेल्या होत्या. मार्टीन यांनी त्यांचा त्याग केल्यानंतर त्यांनी पोटगीची मागणी केली होती. त्यानंतर विविध न्यायनिर्णयाद्वारे 'पॅलीमनी' ही संकल्पना अमेरिकेत रूजली आणि तिचा प्रसार झाला. अमेरीकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाने पॅलीमनीचा हक्क कायदेशिर आहे किंवा नाही याबाबत कोणताही न्यायनिर्णय दिलेला नाही. परंतू पॅलीमनी संदर्भात अमेरिकेतल्या विविध राज्यामधील न्यायालयामार्फत न्यायनिर्णय देण्यात आलेले आहेत. तेथील काही न्यायालयांनी पॅलीमनी संकल्पना संपूर्ण किंवा सशर्त मंजुर केली आहे, तर काही न्यायालयांनी ती फेटाळली आहे. त्यामुळे पॅलीमनी या संकल्पनेचा अमेरिकेमध्ये विकास होत आहे.

टेलर विरूध्द फील्डस [११] या दुस—या खटल्यामध्ये टेलर या याचिकाकर्तीचे लिओ या विवाहीत

marriages.

The concept is well substantiated and given the most vital force in France wherein two adults of opposite sex or same sex can enter into an agreement to live together and organize their lives and thereby enjoy the rights of a married couple and also work towards social welfare. Such agreement can be revoked by both or either of the parties by giving three months prior notice to the other party. Such agreements or pacts are popularly known as "*pacte civil de solidarite*" (civil solidarity pacts). The legal status of the pact was passed by the French National Assembly in 1999 and allowed couples to enter into agreements for a social union.

In the UK, live in couples does not enjoy legal sanction and status as granted to married couple. There is no obligation on the partners to maintain each other. Partners do not have inheritance right over each other's property unless named in their partner's will. As per a 2010 note from the Home Affairs Section to the House of Commons, unmarried couples have no guaranteed rights to ownership of each other's property on breakdown of relationship. However, the law seek to protect the right of child born under such relationship. Both parents have the onus of bringing up their children irrespective of the fact that whether they are married or cohabiting.[12]

पुरूषाशी सहजीवन नातेसंबंध होते. लिओ यांच्या मृत्यूनंतर टेलरने त्याच्या पत्नीच्या विरोधात दावा दाखल केला. टेलरच्या म्हणण्यानुसार तिची आर्थिक जबाबदारी अलिखीत कराराद्वारे लिओवर होती व त्याचा भंग झालेला आहे. म्हणून लिओच्या संपत्तीमधून तिला पोटगी मिळण्याचा हक्क आहे. कॅलिफोर्निया मधील कोर्ट ऑफ अपिल ने असे ठरविले की, टेलर ही दुसरी कोणीही नसुन विवाहीत पुरूषाबरोबर राहणारी त्याची प्रिया (mistress) आहे. टेलर कथन करीत असलेला करार हा व्यभिचाराशी संबंधीत आहे. त्यामुळे तो अवैध व अंमलबजावणीजोगा नाही. न्यायालयाने असेही ठरविले की, टेलर व लिओ एकत्र राहत नव्हते. त्यांनी केवळ काही साप्ताहिक सुट्टया एकत्र घालविल्या, त्यांच्यामध्ये स्थिर व महत्वपूर्ण असा सहवास नव्हता.

चीनमध्ये देखिल जोडीदार सहजीवनाकरीता लेखी करार करतात, या नातेसंबंधातून जन्मलेल्या मुलांना वारसा हक्क; विवाहापासून जन्मलेल्या मुलांप्रमाणेच मिळतो.

फ्रान्समध्ये नातेसंबंधाचे हे नवीन स्वरूप; स्वतंत्र व ठाम स्थान बाळगून आहे. फ्रान्समध्ये विरूध्द अथवा समलिंगी जोडीदार एकमेंकाबरोबर राहण्याकरीता लेखी करार तयार करू शकतात. ज्यामध्ये ते त्यांचे सहजीवन व्यतित करण्याविषयीचे नियोजन नमुद करू शकतात. तीन महिने पुर्वसूचना दिल्यानंतर एखादया अथवा दोन्ही जोडीदारामार्फत सदर करार रद्द करता येवू शकतो. अशा प्रकारच्या कराराला *"pacte civil de solidarite"* म्हणजेच 'नागरी एकता करार' असेही म्हणता येईल. वर्ष १९९९ मध्ये फ्रेंच नॅशनल असेंब्लीने करारास कायदेशीर

Law in India relating to live in relationship in respect of woman and their children :

As we know that law is not a means to maintain law and order in the society, but it is also the means of providing social justice. We are also aware that the law does not operate in vacuum. It operates in society, which is itself influenced by various factor such as social structure. Law is not for law sake. Law is an instrument of social control.

There is no specific enactment for live in relationship. Neither any personal law recognize 'live-in-relationship' nor does the Criminal Procedure Code 1973. The Protection of Women from Domestic Violence Act 2005 on the other hand for the purpose of providing protection and maintenance to women says that an aggrieved person from relationship in nature of marriage. However, law on this issue is not very clear either in India or abroad.

Cohabiting couples have little guidance as to their legal rights in such areas as property ownership, responsibility for debts, custody, access to health care and other benefits, and survivorship.

Section 125 of Cr. P. C. provides for maintenance of wife, children and parents, who cannot maintain themselves. As of now maintenance can only be claimed by a woman who is a wife, has either been divorced or has obtained a divorce, or is legally

मान्यता दिलेली आहे.

युके. मध्ये सहजीवनामधल्या जोडीदारांना विवाहीत जोडीदारांप्रमाणे कायदेशिर स्थान अथवा मान्यता नाही. जोडीदाराने मृत्यूपत्रात तरतूद केल्याखेरीज अशा जोडीदारांना एकमेंकांच्या संपत्तीत कोणताही हक्क मिळत नाही. वर्ष २०१० मध्ये हाउस ऑफ कॉमन्सच्या, गृह विभागाने असे सुचित केले की, सहजीवन नाते संपुष्टात आल्यानंतर त्यातील अविवाहीत जोडीदारांना एकमेंकांच्या मिळकतीवर कोणताही हक्क प्रस्थापित करता येणार नाही. या नातेसंबंधातून जन्मलेल्या मुलांना मात्र कायदयाने संरक्षण दिलेले आहे. दोनही पालकांवर त्यांच्या मुलांची जबाबदारी राहते मग ते पालक विवाहित अथवा सहजीवन नातेसंबंधातले जोडीदार असले तरीही [१२]

सहजीवनातील मुले व स्त्रिया यांचेविषयी भारतीय कायद्यातील तरतुदी :—

कायद्याचे स्थान केवळ समाजात कायदा व सुव्यवस्था निर्माण करण्यापुरते मर्यादीत नाही. तर सामाजिक न्याय देणे हा देखिल कायद्याचा अविभाज्य भाग आहे. कायद्याची अंमलबजावणी वातावरणात नाही, तर समाजात होते. त्यामुळे सामाजिक बदलांचा कायद्यावर परीणाम होत असतो. कायदा हा नाममात्र नाही ते समाजावर नियंत्रण ठेवण्याचे एक साधन आहे.

सहजीवन नातेसंबंधाकरीता कोणताही स्वतंत्र कायदा अस्तित्वात नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ अथवा एखाद्या धर्माबाबत विशेष कायदा सहजीवनास मान्यता देत नाही. दुस—या बाजूस स्त्रियांना संरक्षण व पोटगी देणारा कौटुंबिक हिसांचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण

separated and is not remarried.

In June, 2008, The National Commission for Women recommended to Ministry of Women and Child Development made suggestion to include live in female partners for the right of maintenance under Section 125 of Cr. P. C. This view was supported by the judgment in *Abhijit Bhikaseth Auti v. State Of Maharashtra and Others* [13]. The positive opinion in favour of live in relationship was also seconded by Maharashtra Government in October, 2008 when it accepted the proposal made by Malimath Committee and Law Commission of India which suggested that if a woman has been in a live-in relationship for considerably long time, she ought to enjoy the legal status as given to wife.

However, recently it was observed that it is divorced wife who is treated as a wife in context of Section 125 of Cr. P. C and if a person has not even been married i.e. the case of live in partners, they cannot be divorced, and hence cannot claim maintenance under Section 125 of Cr. P. C. Thus, it recommended that the word 'wife' in Section 125 Cr. P. C. should be amended to include a woman who was living with the man like his wife for a reasonably long period.

The Apex Court even went on to protect the live in female partner from harassment for dowry. In *Koppisetti Subbharao Subramaniam v. State of*

कायदा, २००५ हा कायदा विवाह नात्याप्रमाणे असलेल्या संबंधातील पिडीत स्त्रीस संरक्षण देतो. भारतात अथवा परदेशात याविषयी स्पष्ट कायदा अस्तित्वात नाही.

एकत्र राहणा—या जोडीदारांना मिळकतीच्या मालकीविषयी, कर्जाच्या जबाबदारीविषयी, मुलांचा ताबा, वैद्यकीय अथवा इतर सुविधांविषयी, वारसा हक्काविषयी अशा विषयांसदर्भात कायदयाचे तुटपुंजे मार्गदर्शन मिळते.

फौजदारी प्रक्रिया संहिता नुसार कलम १२५ प्रमाणे, विसंबून असलेल्या पत्नीस, मुलांना व पालकांना चरीतार्थाकरीता पोटगी मिळू शकते. घटस्फोटीत पत्नीस अथवा कायदेशीररीत्या विभक्तपणे राहिलेल्या पत्नीस आणि पुर्नविवाह न केलेल्या पत्नीस नमुद कलमांअतर्गत मर्यादीत अधिकार प्राप्त होतात.

महिला व बाल कल्याण मंत्रालयाने स्त्रियांकरीता स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय आयोगाने जुन, २००८ मध्ये असे सुचविले की, सहजीवन नात्यातील स्त्रीस फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १२५ नुसार पोटगी मागण्याचा हक्क देण्यात यावा. अभिजीत भिकासेठ औटी विरूध्द महाराष्ट्र राज्य आणि इतर [१३] या न्यायनिर्णयाद्वारे सदर सुचनेस योग्य ठरविण्यात आले. मलिमथ समिती आणि भारताच्या लॉ कमिशनने केलेल्या सुचनांची अंमलबजावणी करून ऑक्टोबर २००८ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सरकारने देखिल सहजीवन नातेसंबंधाच्या बाजूने विचार केला. अहवालात असे सुचविण्यात आले होते की, एखादे सहजीवन नातेसंबंध प्रदीर्घ कालावधीकरीता अस्तित्वात असेल, तर त्या नातेसंबंधातील स्त्रीला कायदयाच्या

A.P. [14] the defendant used to harass his live in partner for dowry. In the Supreme Court, Justice Arjit Pasyat and Justice A.K. Ganguly while denying the contention of defendant that section 498A does not apply to him since he was not married to his live in partner held that, "the *nomenclature* 'dowry' does not have any magical charm written over it. It is just a label given to a demand of money in relation to a marital relationship". Drawing parallels with the law which recognises the legitimacy of children born of void and voidable marriages, it explained its stand asking: "Can a person who enters into a marital agreement be allowed to take shelter behind a smokescreen to contend that since there was no valid marriage, the question of dowry does not arise?"

In *Chanmuniya vs Virendra Kumar Singh Kushwaha* [15] it is held that a broad and expansive interpretation should be given to the term `wife' to include even those cases where a man and woman have been living together as husband and wife for a reasonably long period of time, and strict proof of marriage should not be a pre-condition for maintenance under Section 125 of the Cr. P. C, so as to fulfill the true spirit and essence of the beneficial provision of maintenance under Section 125 of Cr. P. C. Such an interpretation would be a just application of the principles enshrined in the Preamble to our Constitution, namely, social justice and upholding the dignity of the individual.

दृष्टीकोनातून पत्नीप्रमाणे स्थान आहे. कालांतराने घटस्फोटीत पत्नीस फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १२५ नुसार पोटगीचा हक्क राहतो असे प्रचलित झाले. परंतु संपुष्टात आलेल्या नातेसंबंधातील स्त्री, अशा हक्कापासून वंचित राहते. कारण ती विवाह न झाल्यामुळे घटस्फोटीत म्हणून गणता येणार नाही. त्यामुळे समितीमार्फत असे सुचित करण्यात आले की, फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १२५ च्या व्याख्येमधील पत्नी या शब्दाच्या अर्थामध्ये बदल करण्यात यावा आणि त्यामध्ये प्रदीर्घ सहजीवनामध्ये पत्नीप्रमाणे राहीलेल्या स्त्रीचा समावेश करण्यात यावा.

सहजीवनातील स्त्रीला हुंडयाकरीता झालेल्या छळाबद्दलची समस्या मा. सर्वोच्च न्यायालयामार्फत विचारात घ ेण्यात आली आहे. कोजीसेट्टी सुब्बाराव सुब्रमण्यम् विरूध्द आंध्रप्रदेश[१४] खटल्यातील पुरूष पक्षकार सहजीवन नातेसंबंधातील आपल्या स्त्री जोडीदाराचा हुंडयाकरीता छळ करीत असे. मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमुर्ती अर्जित पसायत आणि न्यायमूर्ती ए.के. गांगुली यांनी पुरूष पक्षकाराचे असे कथन नाकारले की, भारतीय दंड विधान कलम ४९८—अ हा त्याच्याबाबत लागू नाही. कारण त्याने विवाह केलेला नसून तो सहजीवन नातेसंबंधात राहत होता. न्यायालयाने असे नमुद केले की, हुंडा ही काही संज्ञा नाही. ही एक अशी संकल्पना आहे की, ज्यामध्ये वैवाहीक संबंधामध्ये पैशाची मागणी होत असेल तर त्याला हुंडा म्हणतात. अशा अवैध व बेकायदेशिर विवाहापासून जन्मलेला मुलांना न्याय मिळू शकतो. वैध विवाह झाला नाही म्हणून सहजीवनात हुंडयासारखी समस्या उद्‌भवू शकत नाही

Law should have a discernible stance with respect to live in relationships and the aftermath of such relations. There are number of cases pending before trial courts filed under The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, wherein a female from live in relationship is an aggrived person. The said Act does not define live in relationship or relationship in nature of marriage. Therefore Hon'ble Supreme Court on 21st October, 2010 cleared all doubts about the same.

Landmark Judgement of Hon'ble Supreme Court in *D Veluswamy Vs D Patchaiammal* [16]

Some relevant paragraphs are reproduce herewith :

<u>para 16</u>. However, the question has also to be examined from the point of view of The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.

<u>Section 2(a) of the Act states :</u>

“2(a) “aggrieved person” means any woman who is, or has been, in a domestic relationship with the respondent and who alleges to have been subjected to any act of domestic violence by the respondent”;

<u>Section 2(f) states :</u>

“2(f) “domestic relationship” means a relationship between two persons who live or have, at any point of time, lived together in a shared household, when

असे नाही.

छनमुनिया विरूध्द विरेंद्र कुमार सिंग कुशवाहा [१५] या न्यायनिर्णयात ‘पत्नी’ या नात्याची संज्ञा स्पष्टपणे समजविण्यात आलेली आहे. प्रदीर्घ काळापर्यंत पती पत्नी म्हणून एकत्र राहिलेल्या सहजीवनातील स्त्रीस पत्नी असे गृहीत धरले जावू शकते. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १२५ नुसार पत्नी म्हणून सिद्ध करण्यास स्त्रीस विवाहविषयक ठोस पुराव्याची आवश्यकता नाही. फौजदारी प्रक्रिया संहिता कलम १२५ या तरतुदीचा मुळ उद्देश हा पोटगी करीता आहे. त्यामुळे राज्यघटनेच्या संविधानाप्रमाणे सामाजिक हितासाठी, व्यक्तीचा आदर जपण्यासाठी अशा तरतुदीचा अर्थ लावण्यात आला पाहिजे.

सहजीवन नातेसंबंधाच्या गैरसमजुती लक्षात घेवून त्यातील सुक्ष्म पैलुंच्याबाबत कायदा असणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५ अंतर्गत ब—याच प्रमाणात न्यायालयासमोर अर्ज प्रलंबित आहेत की, ज्यामध्ये सहजीवन नातेसंबंधातील स्त्री ही पिडीत व्यक्ती आहे. नमुद कायदा सहजीवन नातेसंबंध अथवा विवाहासारखे नातेसंबंध या दोहोंची व्याख्या स्पष्ट करीत नाही. त्यामुळे मा. सर्वोच्च न्यायालयाने या संदर्भात दिनांक २१ ऑक्टोबर २०१० रोजी न्यायनिर्णयाद्वारे सर्व गुंतागुंत सुस्पष्ट केली आहे.

<u>**मा. सर्वोच्च न्यायालयाचा दि. वेलुस्वामी वि दि. पत्चौम्मल[१६] हा**</u>

they are related by consanguinity, marriage, or through a relationship in the nature of marriage, adoption or are family members living together as a joint family";

Section 2(s) states :

"2(s) "shared household" means a household where the person aggrieved lives or at any stage has lived in a domestic relationship either singly or along with the respondent and includes such a household whether owned or tenanted either jointly by the aggrieved person and the respondent, or owned or tenanted by either of them in respect of which either the aggrieved person or the respondent or both jointly or singly have any right, title, interest or equity and includes such a household which may belong to the joint family of which the respondent is a member, irrespective of whether the respondent or the aggrieved person has any right, title or interest in the shared household."

para 20. Having noted the relevant provisions in The Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, we may point out that the expression 'domestic relationship' includes not only the relationship of marriage but also a relationship 'in the nature of marriage'. The question, therefore, arises as to what is the meaning of the expression 'a relationship in the nature of marriage'. Unfortunately this expression has not been defined in the Act. Since there is no direct decision of this Court on the

महत्वपुर्ण न्यायनिर्णय –

सदर न्यायनिर्णयातील संबंधित परिच्छेदाची येथे पुर्नरावृत्ती करीत आहे.

परिच्छेद क्रमांक १६ – कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५ नुसार या संकल्पनेविषयी अर्थ जाणू घेण्यात आला.

कलम (२)(a) मधील तरतुद

(२)(a) 'व्यथित व्यक्ती' म्हणजे कोणतीही स्त्री जिचा प्रतिपक्षाबरोबर कौटुंबिक नातेसंबंध आहे किंवा होता आणि प्रतिपक्षाने जिच्यावर कौटुंबिक अन्याय केला असा आरोप जी करेल ती व्यक्ती होय.

कलम (२)(f) मधील तरतुद

(२)(f) 'कौटुंबिक नाते' म्हणजे अशा दोन व्यक्तींमधील नाते की ज्या एका विशिष्ट वेळेला एकत्र राहतात किंवा राहत होत्या, आणि त्यांचे एकमेंकाशी रक्तसंबंधीत नाते आहे, वैवाहीक नाते आहे किंवा लग्नासारखे नातेसंबंध आहे, दत्तक नात्याने आहेत किंवा एकत्र कुटुंबातील सदस्य म्हणून रहात आहेत.

कलम (२)(s) मधील तरतुद

(२) (s) 'कौटुंबिक भाग' म्हणजे अशा घरात तिथे व्यथित व्यक्ती रहात असेल किंवा एका विशिष्ट स्थितीत कौटुंबिक नातेसंबंधाने एकतर एकटी किंवा प्रतिपक्षाबरोबर राहिली असेल आणि अशा घराचा समावेश होईल की जे स्वत:चे अथवा भाडेकरू म्हणून एकतर संयुक्तरित्या व्यथित व्यक्तीचे असेल किवा स्वत:चे किंवा भाडेकरू म्हणून दोघांपैकी एकाचे असेल, किंवा व्यथित व्यक्ती आणि प्रतिपक्षाचे असेल,

interpretation of this expression. We think it necessary to interpret it because a large number of cases will be coming up before the Courts in our country on this point, and hence an authoritative decision is required.

para 33. In our opinion a 'relationship in the nature of marriage’ is akin to a common law marriage. Common law marriages require that although not being formally married :-

(a) The couple must hold themselves out to society as being akin to spouses.

(b) They must be of legal age to marry.

(c) They must be otherwise qualified to enter into a legal marriage, including being unmarried.

(d) They must have voluntarily cohabited and held themselves out to the world as being akin to spouses for a significant period of time.

In our opinion a 'relationship in the nature of marriage’ under the 2005 Act must also fulfill the above requirements, and in addition the parties must have lived together in a 'shared household’ as defined in Section 2(s) of the Act. Merely spending weekends together or a one night stand would not make it a 'domestic relationship’.

para 34. In our opinion not all live in relationships will amount to a relationship in the nature of marriage to get the benefit of the Act of 2005. To get

की ज्यामध्ये एकतर व्यथीत व्यक्तीस किंवा प्रतिपक्षास किंवा दोघेही संयुक्तपणाने किंवा एकटयाचा कोणताही हक्क, अधिकार हितसंबंध असेल किंवा एकटयाचा कोणताही हक्क, अधिकार हितसंबंध संयुक्तपणाने किंवा एकटयाचा कोणताही हक्क, अधिकार हितसंबंध असेल किंवा समानता असेल आणि ज्यामध्ये असे घर असेल की जे एकत्र कुटुंबाचे असेल आणि त्या कुटुंबाचा प्रतिपक्ष हा सदस्य म्हणून असेल, मात्र प्रतिपक्षाला किंवा व्यथित व्यक्तीला अशा घरात हक्क, अधिकार व हितसंबंध आहे.

परिच्छेद क्रमांक २० — वरील तरतुंदीचा विचार करता ‘कौटुंबिक नातेसंबंध’ म्हणजे केवळ विवाहाद्वारे निर्माण झालेले नातेसंबंध नाहीत, तर ‘विवाहासारख्या नात्याप्रमाणे असलेले नातेसंबंध’ हे देखिल आहेत. त्यामुळे असा प्रश्न निर्माण होतो की ‘विवाहाप्रमाणे असलेले नातेसंबंध’ याचा काय अर्थ आहे. दुर्दैवाने ही संज्ञा कायदयामध्ये स्पष्ट केलेली नाही. त्याचप्रमाणे या न्यायालयाचा कोणताही प्रत्यक्ष न्यायनिर्णय या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करीत नाही. आपल्या देशातील न्यायालयांसमक्ष या संकल्पनेतील नातेसंबंधाविषयी पुष्कळ प्रमाणात अर्ज दाखल होत आहेत. म्हणून एखादया अधिकृत न्यायनिर्णयाद्वारे ही संकल्पना स्पष्ट करण्याची आवश्यकता आहे.

परिच्छेद क्रमांक ३३ — ‘विवाहाप्रमाणे नातेसंबंध’ ही संकल्पना ‘कॉमन ला मॅरेज’ या संकल्पनेशी मिळतीजुळती आहे. कॉमन लॉ मॅरेज यामध्ये औपचारीक विवाहाची गरज नाही.

अ) या जोडप्याने स्वत:ला जोडीदार म्हणून समाजापासून विभक्त समजावे.

such benefit the conditions mentioned by us above must be satisfied, and this has to be proved by evidence. If a man has a 'keep’ whom he maintains financially and uses mainly for sexual purpose and/or as a servant it would not, in our opinion, be a relationship in the nature of marriage’

para 35. No doubt the view we are taking would exclude many women who have had a live in relationship from the benefit of the 2005 Act, but then it is not for this Court to legislate or amend the law. Parliament has used the expression 'relationship in the nature of marriage’ and not 'live in relationship’. The Court in the grab of interpretation cannot change the language of the statute. We can not interpret the law beyond its words.

This landmark judgment is elaborative in itself. Hon'ble Supreme Court has repeatedly emphasized the difference between 'live in relationship' and 'relationship in nature of marriage'. This judgment is self explanatory about its reasons for giving requirements to explain any relationship in the pretext of the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005.

The Madras High Court has in a judgement said if any unmarried couple of the right legal age "indulge in sexual gratification," this will be considered a valid marriage and they could be termed "husband and wife. The court said that if

ब) त्यांचे वय कायदेशिर विवाह करण्यास पात्र असावे.

क) त्याप्रमाणे कायदेशिर विवाह करण्याची त्यांची पात्रता असावी या पात्रतेत अविवाहीतांचा समावेश आहे.

ड) त्यांनी ठराविक कालावधीकरीता, स्वेच्छेने, इतरांपासून वेगळे, जोडीदारांप्रमाणे राहणे आवश्यक आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५ मधील विवाहाप्रमाणे नातेसंबंध ही संकल्पना उपरोक्त बाबींची पुर्तता करणारी असावी. याचसमवेत नमुद कायदयातील कलम (२)(S) नुसार कुटूंबाच्या घराचा भाग (shared household) प्रमाणे ते एकत्र राहणारे असावे. काही साप्ताहीक सुट्टया अथवा एखादी रात्र एकत्र घालविली तर याचा अर्थ त्यांच्यामध्ये ‘कौटुंबिक नातेसंबंध’ आहे असे म्हणता येणार नाही.

परिच्छेद क्रमांक ३४ : सर्व सहजीवन नातेसंबंध हे कौटुबिंक हिसांचारापासून स्त्रीचे संरक्षण कायदा २००५ मधील विवाहाप्रमाणे नातेसंबंध या प्रकारात समाविष्ठ नसतील. नमुद कायदयातील तरतुदीचा लाभ घेण्यासाठी पुराव्याच्या मदतीने उपरोक्त आवश्यकतांची पुर्तता होणे गरजेचे आहे. एखादया पुरूषाने एखादया स्त्रीस शारीरीक सुखाकरीता, किंवा नोकराप्रमाणे ठेवलेले आहे व अशा स्त्रीस तो आर्थीकदृष्टया मदत करतो तर अशी स्त्री विवाहाप्रमाणे नातेसंबंधात राहते असे म्हणता येणार नाही.

a bachelor has completed 21 years of age and an unmarried woman 18 years, they have acquired the freedom of choice guaranteed by the Constitution.

"Consequently, if any couple choose to consummate their sexual cravings, then that act becomes a total commitment with adherence to all consequences that may follow, except on certain exceptional considerations The court said marriage formalities as per various religious customs such as the tying of a mangalsutra, the exchange of garlands and rings or the registering of a marriage were only to comply with religious customs for the satisfaction of society. The court further said if necessary either party to a relationship could approach a Family Court for a declaration of marital status by supplying documentary proof for a sexual relationship. Once such a declaration was obtained, a woman could establish herself as the man's wife in government records. The court also said if after having a sexual relationship, the couple decided to separate due to difference of opinion, the 'husband' could not marry without getting a decree of divorce from the 'wife'. Justice C. S. Karnan passed this order on17.6.2013 [17]

परिच्छेद क्रमांक ३५ : या न्यायनिर्णयामुळे बऱ्याच प्रमाणात स्त्रीया २००५ मधील या कायदयाचा लाभ मिळण्यापासून वंचित राहणार आहेत, याबद्दल शंका नाही, परंतू एखादा कायदा निर्माण करणे अथवा त्यात बदल करण्याचा अधिकार या न्यायालयास नाही. संसदेने नमुद कायदयामध्ये 'सहजीवन नातेसंबंध' असा शब्दप्रयोग न करता 'विवाहाप्रमाणे नातेसंबंध' असा उल्लेख केलेला आहे. कायदयाचा अर्थ देत असताना न्यायालय कायदयाची भाषा बदलू शकत नाही. शब्दांच्या बाहेर कायदयाचा अर्थ आपण लावू शकत नाही.

हा महत्वाचा न्यायनिर्णय संपुर्ण गुंतागुंतीवर स्पष्टता देतो. मा. सर्वोच्च न्यायालयाने वारंवार नमुद केले आहे की ते 'सहजीवन नातेसंबंध' स्पष्ट करीत नसुन 'विवाहाप्रमाणे असलेले नातेसंबंध' याविषयी स्पष्टीकरण देत आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रीयांचे संरक्षण कायदा २००५ नुसार नातेसंबंधाच्या या नवीन पैलूची व्याख्या या न्यायनिर्णयातील विश्लेषणाने स्पष्ट झालेली आहे.

मद्रास उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती श्री. सी. एस्. करनन यांनी दि. १७ जून २०१३ रोजी दिलेल्या एका न्यायनिर्णयामध्ये असे म्हटले आहे की, एखादे अविवाहीत जोडपे त्यांच्या कायदेशीर वयात लैंगिक सुख उपभोगण्याचा आनंद घेत असतील तर अशा नात्यास कायदेशीर विवाह म्हणता येईल, आणि त्यांना पती व

Conclusion :

However in Indian context there is a urgent and dire need to recognize such relationship through legislation which would empower both the parties with rights and create obligations with duties thereby confining the ambit of such relationship. Therefore the law so enacted on live in relationship should keep in mind the basic structure of tradition that prevails in the Indian society.

Family Law experts advise cohabiting couples to address these and other issues in a written cohabitation agreement, similar to a Premarital Agreement. The contract should outline how the couple will divide expenses and own property, whether they will maintain joint or separate bank accounts, and how their assets will be distributed if one partner dies or leaves the relationship. Property acquired during cohabitation, such as real estate, home furnishings, movable valuables etc. may be contested if partners separate or if one of them dies. To avoid this, the agreement should clearly outline who is entitled to what.

Cohabiting parents may face legal difficulties about children born out of such wedlock. An unmarried father must acknowledge paternity by making necessary legal documents such as declaration for legitimating his child and establishing his parental relationship. Likewise, both parents must actively

पत्नी म्हणून गणता येऊ शकते. २१ वर्षे वयाच्या अविवाहीत पुरुषाला आणि १८ वर्षे वय पूर्ण केलेल्या कुमारीकेला राज्यघटनेने निवडीचे स्वातंत्र्य दिले आहे. त्यामुळे त्यांनी त्यांची लैंगिक संबंधाकरीताची उत्कट इच्छा पूर्ण करत असतील, तर ती कृती काही अपवाद वगळता, पूर्ण समर्पणाची, परिणांमाची जाणिव असणारी निष्ठापूर्वक कृती ठरते. न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले की, विवीध धर्मातील परंपरेनुसार विवाह विधी वेगवेगळे आहेत. जसे मंगळसुत्र बांधणे, हार किंवा अंगठी बदलणे किंवा विवाह नोंदणी करणे इत्यादी., या विधी फक्त धार्मिकता पूर्ण करण्यासाठी व समाजाच्या समाधानासाठी पार पडल्या जातात. अशा सहजीवनातील एखादा जोडीदार कौटुंबिक न्यायालयाकडे आवश्यकता भासल्यास त्याच्या वैवाहीक स्थितीची उद्घोषणा करून मिळण्यास दाद मागू शकतो. त्याकरीता त्यांनी लैगिंक संबंध सिद्ध करण्यासाठी कागदोपत्री पुरावा सादर करावा. अशा प्रकारची उद्घोषणा मिळाल्यानंतर ती स्त्री शासकीय दस्ताऐवजामध्ये त्या पुरुषाची पत्नी म्हणून स्वत:ला सादर करु शकते. अशा प्रकारच्या नातेसंबंधात एखादे वैचारीक मतभेदामुळे वाद उत्पन्न झाल्यास घटस्फोटानंतर त्यातील पती अथवा पत्नी दुसरा विवाह करु शकतात. [१७]

participate in the raising of the child in order to have a legitimate claim to custody or access (visits). Legitimation is also important for inheritance purposes. The best way to guarantee the distribution of assets to children is through a written will.

Live in relationships should be granted legal status after specific period of its existence, providing the partners as well as the child born out of such relationship with all the legal rights of maintenance, succession, inheritance as available to a married couple and their legitimate offspring, also securing their rights after the dissolution of such relationship due to break up or death of one of the partner.

The need of the present hour is not to try bringing live-in relationships under the ambit of any existing law, but to enact a new different law which would look into the matter of live-in separately and would grant rights and obligations on the part of the couples thereby reducing the cases of misuse of existing laws and also to reduce cases of atrocities faced by the female partners under such relationships.

अंततः —

सहजीवन नातेसंबंधाचा भारतातील प्रसार पाहता या नातेसंबंधाविषयी लवकरात लवकर न्यायनिर्णय अथवा कायदा येणे आवश्यक आहे. अशा कायदयाने भारतीय समाज व्यवस्थेवर असलेला परंपरेचा प्रभाव दुर्लक्षित करू नये.

कौटुंबिक कायद्यातील तज्ञ असे सल्ला देतात की, एकत्र राहू इच्छिणा—या जोडीदारांनी विवाहपुर्व कराराप्रमाणे; सहजीवनाचा लेखी करार करावा. ज्यामध्ये ते त्यांच्या आयुष्यातील सद्य व भविष्यातील नियोजनाविषयी तरतुद करू शकतील. त्यामध्ये ते एकमेकांच्या मिळकतीविषयी व्यवस्थापन, खर्च तसेच बॅंकेंमधील खात्याचे संयुक्त अथवा एकत्रीत हाताळणे, त्याचप्रमाणे एखादया जोडीदाराच्या मृत्यूनंतर किंवा सहजीवन संपुष्टात आल्यानंतर मिळकतीच्या व्यवस्थेबद्दल नमुद करू शकतात. सहजीवन संपुष्टात आल्यानंतर अथवा जोडीदार मृत्यू पावल्यानंतर एकत्र राहण्यादरम्यान मिळविलेली संपत्ती जसे स्थावर मिळकत, घरातील वस्तु, जंगम मालमत्ता, इत्यादी याबद्दल समस्या उद्भवू शकतात.

एकत्र राहताना जन्मलेल्या मुलांच्याबाबत असे पालक काही कायदेशिर अडचणींना सामोरे जावू शकतात. जाहीरनाम्याद्वारे अथवा त्यासारख्या तत्सम दस्ताऐवजांप्रमाणे कागदपत्रे तयार करून अविवाहीत पित्याने स्वतःच्या मुलांचे पितृत्व

स्विकारले पाहीजे. मुलांच्या पालनपोषणाकरीता व त्यांच्या कायदेशिर हक्कांबाबत दोन्ही जोडीदारांनी जागरूक असणे आवश्यक आहे. वारसा हक्काकरीता मुलांचे औरसपण सिद्ध होणे आवश्यक आहे. याला सर्वोत्तम पर्याय म्हणजे मृत्यूपत्राद्वारे मुलांमध्ये मिळकतीचे वाटप करणे.

ठराविक कालावधीकरीता सतत अबाधीत राहिलेल्या सहजीवन नातेसंबंधास कायदेशिर स्थान मिळावे. त्यातील जोडीदारांना व त्यातुन जन्मलेला मुलांना पोटगीचे, वारसा हक्काचे; विवाहीत जोडीदारांप्रमाणे व त्यांचे कायदेशीर मुलांप्रमाणे हक्क मिळावे. जोडीदाराच्या मृत्यूनंतर अथवा सहजीवन संपुष्टात आल्यानंतर देखिल काही हक्क सहजीवन नातेसंबंधातील जोडीदारांना उपलब्ध व्हावेत.

अस्तित्वात असणा—या कायदयामधील तरतुदींमध्ये सहजीवन नातेसंबंधाची व्याप्ती शोधणे कठिण आहे. बदलत्या समाज परिस्थितीनुसार या संदर्भात नवीन कायदयाची नितांत आवश्यकता आहे. असा कायदा जो केवळ सहजीवन नातेसंबंधातील पैलु पाहू शकेल. त्यातील जोडीदारांशी एकमेकांप्रतीची जबाबदारी व बंधने याचा विचार करू शकेल. यामुळे अस्तित्वात असलेल्या कायदयाचा गैरवापर थांबू शकेल. त्याचप्रमाणे अशा नात्यामधील स्त्रियांवरील अत्याचाराचे गुन्हेदेखिल कमी होण्यास मदत मिळेल.

References :

* The views expressed by the author in this article, are her personal views and have no official bearing whatsoever.

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Common-law_marriage (last visited on 18th December 2011)
2. (1928) 1 M. L. J. 388 (PC)
3. *AIR 1929 PC 135.*
4. *2001 (3) AWC 1778 : AIR 2001 All 254*
5. *Cr. M.C. No. 299/2009, decided on August 9, 2010 by High Court of Delhi : http://lobis.nic.in/dhc/SND/judgement/10-08-2010/SND09082010 CRLMM2992009.pdf : (retrieved on 25th August 2010.)*
6. 2010 CRI. L. J. 2828, AIR 2010 SC 3196, (2010) 2 SCC(Cri) 1299
7. *Barkha Mathur, TNN Oct 7, 2012, 07.37PM IST*
8. *PTI Nov 20, 2011, 09.20PM IST*
9. *(2006) 8 SCC 726*
10. 18 Cal.3d 660 (1976).
11. (1986) 224 Cal. Rpr. 186
12. http://www.indialawjournal.com/volume2/issue_2/article_by_saakshi.html, (last visited on 18th December 11)
13. In *CRIMINAL WRIT PETITION NO.2218 OF 2007 decided on 16.9.2008 by Bombay High Court.*
14. In SLP (Crl.) No. 4496 of 2006 decided on 29.4.2009 by Supreme Court of India.
15. (2011) 1 SCC 141
16. In CRIMINAL APPEAL NOS. 2028-2029 Of 2010 decided on 21.10.2010 by Supreme Court of India
17. http://www.thehindu.com/news/national/tamil-nadu/couples-who-have-premarital-sex-to-be-considered-married-says-hc/article4824017.ece (lastly visited on 18th June 2013)

- Duff, Johnette, and George G. Truitt. 1992. The Spousal Equivalent Handbook: A Legal and Financial Guide to Living Together. New York: Penguin, NAL/Dutton.
- Richardson, David G. 1993. "Family Rights for Unmarried Couples." Kansas Journal of Law and Public Policy (spring).
- http://www.indialawyers.wordpress.com/category/live-in-relationship/ (last visited on18th December, 12)
- Chetan Tripathy : Live in relationship–review and anlysis : http://www.projectcloud.info/research-paper-idea/ (last visited on 18th December, 12)